

Київський університет імені Бориса Грінченка

ДЕМІРДЖІ ТЕТЯНА ВАСИЛІВНА

УДК 159.923.2: 364.63-053.2-782.2(043.3)

**РОЗВИТОК ІДЕНТИЧНОСТІ ДИТИНИ
В УМОВАХ ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї**

19.00.07 – вікова та педагогічна психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Державному вищому навчальному закладі «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, доцент
Бевз Галина Михайлівна,
Державний вищий навчальний заклад
«Університет менеджменту освіти»
НАПН України, професор кафедри загальної
та практичної психології.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, старший
науковий співробітник
Яблонська Тетяна Миколаївна,
Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України, старший науковий
співробітник лабораторії психології
особистості імені П. Р. Чамати;

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Ілляшенко Тамара Дмитрівна,
Український науково-методичний центр
практичної психології і соціальної роботи
НАПН України, провідний науковий
співробітник.

Захист відбудеться 29 червня 2016 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.04 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-б.

Автореферат розісланий «27» травня 2016 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. І. Подшивайлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Ідентичність, як центральне надбання особистості та підґрунтя її гармонійного розвитку, формується в умовах найближчого родинного оточення, в якому сім'я виступає гарантом захисту та підтримки дитини в процесі розвитку та особистісного становлення. Водночас значна чисельність дітей з різних причин не можуть зростати у своїй кривній родині і влаштовані на державне утримання у замінні сімейні форми, однією з яких є прийомна сім'я. Дана форма передбачає влаштування дитини в некривну сім'ю, яка має виконувати функції турботи, захисту, виховання і особистісної підтримки в її розвитку та соціалізації згідно нормативно-правових вимог щодо реалізації її прав та інтересів. З кожним роком поширеність прийомних сімей в Україні стрімко зростає. Відповідно до статистичних даних Міністерства соціальної політики України кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в різних формах замінного сімейного догляду (усиновлення/удочеріння, опіка/піклування, прийомна та патронатна сім'я, дитячий будинок сімейного типу), з 2005 до 2014 років зростає з 31064 до 75010 осіб. Виходячи з зазначеного вагомості знань з питань особистісного розвитку прийомних дітей та формування у них ідентичності все більше набуває важливого значення і потребує наукового осмислення та практичного вирішення.

Актуальність дослідження обумовлена ще і тим, що палітра психічного життя прийомних дітей обумовлює чисельні переміщення та втрати, звужуючи коло їх контактів як прообразів формування власного «Я» та ідентичності. Відсутність в досвіді прийомних дітей стабільних емоційно-значущих контактів може нівелювати зусилля прийомних батьків по створенню для неї середовища захисту, де вона могла б формувати безпечну прихильність, відновлюючи і розвиваючи власну ідентичність. Тож вивчення особливостей розвитку ідентичності у прийомних дітей дозволить розширити розуміння процесу її формування та чинників, які на нього впливають.

Поняття ідентичності та закономірностей її розвитку розкриваються у працях М. Боришевського, Т. Лукмана, А. Ліпкіна, В. Століна, Е. Еріксона, Д. Марсія, Н. Холланда, Л. Шнейдера, Р. Фогельсона та інші. Види ідентичності та їх розвиток згідно віку, сфери та соціальної ситуації, вивчаються в працях В. Зливкова, П. Гнатенко, Р. Зелінської, О. Кікінежді, О. Кісь, К. Коростеліної, О. Солдатової, Х. Теджфел, Дж. Тернера, Т. Яблонської.

Рівень практичного опрацювання та наукового осмислення питань захисту дітей методом влаштування в замінну сім'ю, в тому числі і прийомну сім'ю, представлений роботами психологів Г. Бевз, Н. Лук'яненко, Т. Мельничук, В. Ослон, О. Співаковської. Однак їхні праці мають інший предмет наукового осмислення і лише частково розкривають специфіку процесів особистісного становлення прийомної дитини. Можна сказати, що питання розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї на терені вітчизняної психологічної науки ще не було предметом наукових досліджень.

Для розвитку цього напрямку досліджень, набувають вагомості дослідження з питань нормативного розвитку дитини та її самосвідомості, що представлено роботами Н. Дятленко, О. Божович, О. Кононко, М. Лісіної, Ю. Приходько, Т. Піроженко, Ю. Савченко. В цьому контексті є важливими питання впливу найближчого сімейного середовища на особистісне становлення дитини (Н. Варга, О. Горецька, В. Кузьменко, С. Кулачківська, О. Куліш, М. Терещенко, Т. Титаренко).

Також вагомим внеском у розуміння формування ідентичності прийомної дитини можуть послужити праці вчених, які розкривають деструктивні впливи на розвиток дитини, одним з яких є явище сирітства, що проявляються в депривації, порушенні прихильності, психотравматизації та відхиленнях у особистісному і поведінковому розвитку (Н. Асанова, Дж. Боулбі, Г. Бевз, Я. Гошовський, Г. Грибанова, І. Гофмана, І. Дубровіна, М. Ейнсворт, Т. Ілляшенко, І. Лангмейєр, З. Матейчек, Н. Максимова, А. Прихожан, Н. Толстих, О. Трошихін, Ю. Удовенко, А. Фройд, І. Фурман, Г. Хоміч, Р. Шпіце, Т. Яблонська).

Отже, для дослідження даного явища в теорії та практиці, а також враховуючи чисельне зростання прийомних сімей і дітей в Україні, необхідність надання їм психологічної підтримки, було сформовано запит на дослідження феномену ідентичності саме у даній категорії дітей. Актуальність окресленої проблематики, її недостатня розробленість у сучасній психологічній науці та практиці зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Розвиток ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідницької роботи кафедри загальної та практичної психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, зокрема в межах державного замовлення на тему «Формування психологічної компетентності керівників закладів освіти в системі післядипломної педагогічної освіти» (номер держреєстрації 0109U003632). Частково тема досліджувалася в ході реалізації міжнародних проєктів, спрямованих на вирішення соціальних завдань щодо стану сімей та дітей в Україні «Розробка методик попередження інституалізації дітей у ранньому віці» 2007-2008 роки, (у співпраці з ЮНІСЕФ). Тему дисертації затверджено вченою радою ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України (протокол №9 від 23 листопада 2006 р.) та узгоджено в бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 10 від 26 грудня 2006 р.).

Мета дисертаційного дослідження - теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості розвитку ідентичності дитини від чотирьох до дванадцяти років в умовах її перебування у прийомній сім'ї.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз поняття ідентичності розвитку дитини в умовах нормативних та ненормативних впливів.
2. Виокремити показники розвитку ідентичності дитини від чотирьох до дванадцяти років та чинники впливу на процес її розвитку в результаті теоретичного

аналізу.

3. Емпірично дослідити розвиток ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї.

4. Визначити та обґрунтувати модель розвитку ідентичності дитини в прийомній сім'ї та умови її оптимального забезпечення.

5. Експериментально перевірити комплексну корегувально-розвивальну програму розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї.

Об'єкт дослідження – ідентичність дитини в умовах нормативних та ненормативних впливів.

Предмет дослідження – розвиток ідентичності дитини від 4 до 12 років в умовах прийомної сім'ї.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали концептуальні положення психологічної науки про сутність і розвиток особистості, єдність свідомості і діяльності, опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами, провідну роль діяльності та спілкування у розвитку психіки, викладених у працях Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Максименка, С. Рубінштейна, П. Чамати; концепції змісту і динаміки розвитку самосвідомості та самопізнання особистості (Р. Бернс, М. Боришевський, Л. Божович, О. Гуменюк, І. Кон, П. Лушин, О. Сергєєнкова, В. Столін, Л. Терлецька); теорії розвитку ідентичності Е. Еріксона, В. Зливкова, О. Кікінежді, Дж. Марсія, О. Солдатової, Л. Шнейдера та її особливості розбудови в різних напрямках особистісного становлення дитини (Ю. Савченко, О. Кікінежді, Т. Яблонська), також психологічні теорії особистісного розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (Т. Ілляшенко, В. Котирло, О. Кононко, С. Ладивір, В. Мухіна, Т. Піроженко, Ю. Приходько); наукові підходи до розуміння природи таких явищ, як депривація (Г. Бевз, Я. Гошовський, І. Лангмейєр, З. Матейчек, А. Прихожан, Н. Толстих), травма та втрата (Д. Єнікеєва, Д. Ісаєв, О. Захаров, А. Осипова, С. Соловйова, Е. Черепанова), прихильність (Дж. Боулбі, М. Ейсвоорт), а також теоретичні підходи з питань психокорегувальної роботи з дитиною, яка зазнала деструктивно-сімейних впливів (А. Варга, Т. Говорун, Т. Гордон, Е. Ейдемільер, О. Лідерс, І. Марковська, Г. Радчук, А. Співаковська, Т. Яблонська та інші).

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань були використані наступні методи: *теоретичні* - аналіз науково дослідницьких джерел, їх узагальнення, порівняння й систематизація для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми; *емпіричні* – включене спостереження, бесіда, експеримент, анкетування, тестування для вивчення особливостей ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї, моделювання психолого-корегувальних впливів на розвиток ідентичності прийомної дитини; під час проведення формувального експерименту застосовувалися методи активного соціально-психологічного тренінгу, психологічного консультування (індивідуальне/сімейне) та психокорегувального впливу; *методи статистичної обробки даних* – описова та математична статистика (кореляційний з використанням

коефіцієнта кореляції Спірмена та χ^2 Пірсона, а також факторний аналіз). Математико-статистична обробка емпіричних даних здійснювалося за допомогою комп'ютерних програм MS-Excel та SPSS.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось серед прийомних сімей Київської, Миколаївської, Львівської, Полтавської, Сумської, Харківської областей та м.Києва у співпраці з відповідними Центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також громадськими організаціями. Загальна чисельність досліджуваних складала 345 осіб, серед яких 122 дітей віком від 4 до 12 років, з яких 50 – прийомні діти, 12 – кривні діти з прийомних сімей, 60 дітей контрольної вибірки (учні загальноосвітніх шкіл), 155 прийомних батьків, а також 68 соціальних працівників і психологів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше* здійснено цілісне вивчення, теоретичне обґрунтування та емпіричне констатування психологічних особливостей розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї, що проявляються через первинність переваг соціальної ідентичності над особистісною, недостатньою розвинутістю диференційованості змісту особистісної ідентичності, несформованість взаємодії на рівні міжособистісних стосунків з постійним дорослим, відсутністю розуміння особистісних та просторових меж, прагнення до компенсаторних видів поведінки, таких як підлаштування; визначено умови формування ідентичності прийомних дітей, сутність яких полягає в необхідності постійної особи, тобто «інтегруючого» дорослого, можливості безпечного «контейнерування» переживань, пов'язаних з минулим досвідом прийомної дитини, доступністю символічно-емоційного опису послідовності життєвих подій з автобіографії прийомної дитини; розроблено й апробовано комплексну розвивально-корегувальну програму для розвитку ідентичності дітей в умовах прийомної сім'ї; *удосконалено* діагностичні підходи щодо вивчення показників розвитку ідентичності дитини, яка зростає в умовах прийомної сім'ї; *набули подальшого розвитку* положення про позитивний вплив сімейних форм виховання, зокрема прийомної сім'ї на розвиток ідентичності дитини при умові її соціально і психологічного супроводу.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у роботі Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в процесі організації соціального супроводу як прийомних сімей, так і інших форм замінного догляду дітей; на курсах підвищення кваліфікації фахівців соціальної роботи, психологів, педагогів, які працюють в системі охорони дитинства та захисту дітей; при підготовці кандидатів до створення прийомної сім'ї та підвищенні виховного потенціалу прийомних батьків. Матеріали дослідження можуть бути використані у психологічному консультуванні, психодіагностичній, психокорегувальній роботі психологів Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також у системі підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з психології під час вивчення навчальних дисциплін «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Загальна психологія», «Психодіагностика» та спецкурсів і спецпрактикумів, зокрема «Розвиток ідентичності особистості», «Психологія батьківсько-дитячих взаємин» тощо.

Результати дослідження **впроваджено** у роботу системи Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді: м. Києва (довідка № 06/1682 від 23.12.12 року), Київської області (довідка № 01-10/1-810 від 28.12.2011 року), Миколаївської області (довідка № 572/02 від 13.05.2015 року), Полтавської області (довідка № 05/459 від 13.05.2016 року), Харківської області (довідка № 1127 від 07.08.2015 року); в практику підготовки студентів ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України (довідка № 01-02/370 від 23.06.2015 року); в практичну роботу громадських організацій: Благодійна організація «Київське обласне відділення «Благодійний фонд «СОС Дитяче містечко» (довідка № 285 від 24.12.2015 року), Сумська обласна громадська організація «Центр підтримки та розвитку родини «Калинове гроно» (довідка № 25 від 20.05.2015 року).

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалася шляхом публікацій наукових праць, виступах на робочих групах, семінарах та круглих столах, а також у формі доповідей на конференціях, зокрема під час роботи Першого всеукраїнського конгресу із соціальної психології (Київ, 2010); III Всеукраїнського психологічного конгресу з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі» (Київ, 2014) та *міжнародних науково-практичних конференцій*: «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (V - Київ, 2010; VI - Чернігів, 2011; VII - Київ, 2012; XI – 2016); «Професійна підтримка потреб розвитку дитини в контексті соціальних змін» (Київ, 2012); «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (IV - Київ, 2012; VII - Київ, 2015); «Досвід України та країн Європейського Союзу у вирішенні актуальних проблем психології у сучасних соціально-політичних умовах» (Київ, 2015), «Pedagogy and Psychology In an Era of Increasing Flow of Information» (Budapest, 2016); *регіональних науково-практичних конференцій та семінарах*: «Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії» (Київ, 2012); «Запровадження змін у системі захисту дітей, орієнтованих на збереження та підтримку сім'ї як забезпечення прав та інтересів дитини» (Суми, 2014).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 10 одноосібних публікаціях, з яких - 4 у наукових фахових виданнях України у галузі психології, 2 – у періодичних наукових фахових виданнях іноземних держав.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 273 найменування (з них 10 іноземною мовою) та додатків на 27 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 187 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 160 сторінках. Робота містить 16 таблиць, 21 рисунок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, основні завдання, об'єкт, предмет, методологічні та методичні підходи. Висвітлено наукову новизну і практичне значення дисертаційної роботи, відображено апробацію одержаних результатів дослідження та публікації за темою дисертації, подано дані про обсяг та

структуру дисертації.

У першому розділі дисертації **«Теоретичні засади вивчення розвитку ідентичності прийомної дитини»** висвітлено різні підходи до трактування поняття ідентичності як психологічного феномену та розкрито її сутність, процес її формування згідно закономірностей вікового розвитку дитини від народження до підліткового віку. Встановлено, що у розвитку ідентичності прийомної дитини, як обумовленого численними і різноманітними психологічними й соціально-культурними чинниками, ненормативні впливи можуть переважати над нормативними, формуючи ризику для її розвитку.

Ідентичність можна визначити як одну з характеристик особистості, що забезпечує їй автономність, збереження і підтримку власної цілісності, нерозривності історії свого життя, підтримує стійкий образ "Я", усвідомлення у собі певних особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру, способів поведінки, які визнаються своїми, достовірними.

Ідентичність як предмет міждисциплінарних знань та ключове поняття в особистісному розвитку людини/дитини вивчається в контексті різних підходів, зокрема психоаналітичного (А. Ватерман, Е. Еріксон, Дж. Марсія), символічного інтеракціонізму (І. Гоффман, Р. Дженкінс, Л. Краппман, Дж. Мід, Г. Фогельсон, Ю. Хабермас), когнітивно-орієнтованого (Д. Келлі, А. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуелл), наративного (Л. Хадді, Л. Чепелева), трансперсонального (С. Гроф), інтегрального (В. Козлов, К. Уілбер), гуманістичного (А. Маслоу, К. Роджерс), екзистенційного (М. Рокіч, Ж. Сартр, В. Сатір). Вітчизняними вченими ідентичність розкривається у співвіднесенні з поняттям «самосвідомість», «самовизначення», «Я-концепція», що формуються у тривалих суб'єкт-суб'єктних стосунках (Г. Балл, М. Боришевський, В. Васютинський, М. Кончаловська, В. Москаленко, В. Мясіщев, О. Саннікова, В. Татенко, Л. Чепелева).

У контексті вікового розвитку ідентичності дитини може бути врахована через наступні види та прояви: як результат балансу взаємодії впливу середовища і внутрішніх умов (обумовлена зовні, власно набута, запозичена); опанування певною сферою життя (фізична, діяльнісна, соціальна, статеворольова та гендерна, етнічна, національна, комунікативна, рефлексивна, перспективна); досягнення певного рівня розвитку (передчасна, дифузна, кризова/мораторій і досягнута, інтегрована, маргінальна, асимільована; невиражена, активна і стійка); напрям розвитку(его-ідентичність, індивідуальна і групова ідентичність, особистісна і соціальна; позитивна і негативна; усвідомлена і неусвідомлена; актуальна і віртуальна; реальна й ідеальна, негативна і позитивна, надана).

В онтогенезі особистості розбудова ідентичності трактується через поєднання процесів інтеграції та диференціації різних взаємопов'язаних ідентифікацій як її елементів, що реалізується згідно завдань кожної стадії вікового розвитку дитини та її адаптивних можливостей (Е. Еріксон). Домінування в її генезі вікових закономірностей визначає шлях її розбудови через збільшення кількості параметрів у дітей дошкільного віку при оцінці себе та формуванню їхнього переходу від

суб'єктивності через об'єктивність до гармонізації суб'єктивно-об'єктивних параметрів (9-10 років), а також розбудові часової перспективи безперервності образу власного «Я» (М. Кончаловська). Наявність стабільного середовища, створеного значущими людьми, виступає умовою для здорового формування ідентичності. Нормативний розвиток ідентичності дитини від народження до підліткового віку передбачає більш рельєфне становлення компонентів особистісної ідентичності та процесів диференціації, що супроводжується посиленням усвідомленості власного життя та його перспективності.

У процесі вивчення ідентичності виявилися значущими теоретичні засади з питань впливів на розвиток дитини, що можуть підтримувати її нормативний розвиток (Ю. Приходько, О. Кононко) та виступати в ролі ненормативних, що розкриваються у працях Ю. Удовенко, Н. Максимової. Численними дослідженнями наголошується, що ризиками у розвитку дитини, в тому числі і формуванні її ідентичності, можуть виступати порушення прихильності та деприваційні впливи (Дж. Боулбі, М. Ейсвоорт, І. Лангмейєр, З. Матейчек, Р. Шпіц, А. Фрейд), втрати та травми (Г. Дерягін, А. Чупріков), насилля та експлуатація дитини дорослим (Н. Асанова, І. Олексійова, І. Новосільський), стабільності у її психофізичному функціонуванні й особистісному розвитку, дискретністю образу «Я» дитини у часі та просторі, а також фрагментарним сприйняттям власної життєвої історії (А. Прихожан, Н. Толстих).

Умовами для оптимального розвитку ідентичності прийомної дитини визначено: наявність постійного значущого дорослого, цілісне сприйняття власної автобіографічної історії, безпека та стабільність, визначеність життєвої ситуації, можливість волевиявлення та здатність до рефлексії.

В результаті теоретичного аналізу були виокремлені показники розвитку ідентичності дитини в період від народження до підліткового віку, що склали змістовне підґрунтя для подальшого дослідження. Такими показниками нормативного розвитку ідентичності дитини є: до року - стабільність, що виражається у постійному догляді за дитиною значущої особи, реакція на знайому людину (пожвавлення) та впізнання значущого дорослого, реакція на небезпеку; реакція на незнайому людину, предметна діяльність та довіра до світу, поява недиференційованого відчуття тотожності; до трьох років – виокремлення значущих осіб серед інших, здатність до опанування найближчого простору, впізнання себе в дзеркалі та відділення себе від інших, володіння предметно-маніпулятивною грою, здатність до виокремлення статевих ознак, автономність; до шести років - навички спілкування з ровесниками при підтримці дорослого, володіння сюжетно-рольовою грою, уявлення про поняття «добре»-«погано», розуміння причинно-наслідкових зв'язків, описання себе через діяльність, потреба у наявності особистої історії (розвиток запам'ятовуємого «я»), прояви емпатії, емоційна грамотність, визначення статі, розуміння її сталості та незмінності, ініціативність; до дванадцяти років - відчуття часової перспективи та стабільності в часі, наявність автобіографічної пам'яті (через навчання та структурування спогадів), набуття навичок діяльності:

навчальної, самообслуговування, здатність описання себе через особистісні риси, мислення на стадії формальних операцій, прояви моральності, здатність до самоконтролю, здатність до рефлексії, самооцінка, усвідомлення своїх соціальних ролей та прояви відчуття власної компетентності.

У другому розділі **«Емпіричне дослідження розвитку ідентичності прийомної дитини від 4 до 12 років»** представлено загальну стратегію емпіричного дослідження та послідовність його реалізації, визначено вибірку досліджуваних, обґрунтовано методичний інструментарій, визначено пріоритетні сфери у розвитку ідентичності дітей та процеси їх самоусвідомлення в умовах прийомної сім'ї, підтверджено, що актуальна ситуація розвитку дитини виконує спрямовуючу функцію у розбудові її ідентичності.

Емпіричне дослідження проводилося у прийомних сім'ях м. Києва, а також Київської, Миколаївської, Полтавської, Сумської та Львівської областей та на базі Всеукраїнської громадської організації «Асоціація «Моя Родина». На *першому етапі* (2005-2009 роки) – здійснено аналіз досліджуваного явища в теоретичному і прикладному ракурсах; на основі теоретичних положень визначено параметри дослідження, сформовано та розроблено відповідний інструментарій і проведено його апробацію. На *другому етапі* (2009-2012 роки) проведено констатувальний експеримент для діагностики розвитку ідентичності у прийомних дітей та дітей контрольної вибірки за аналогічними параметрами. На *третьому етапі* (2012-2014 роки) проведено формувальний експеримент, що дозволив розробити, апробувати та впровадити програму корегувальних впливів з питань розвитку ідентичності у прийомних дітей в діючу систему соціального захисту дітей. Загалом дослідження тривало з 2005 по 2014 рік. Такий пролонгований термін дослідження надав можливість відслідкувати зміни, які могли наступити внаслідок здійснених впливів у процесі реалізації дослідницьких завдань.

На етапі емпіричного дослідження розроблено і застосовано комплекс присходіагностичного інструментарію, що включав авторську анкету «Значущі інші» та авторське стандартизоване інтерв'ю. Методики було розроблено на основі теоретично встановлених показників розвитку ідентичності відповідно до вікових характеристик розвитку. Опитувальники надають можливість отримати додаткові дані стосовно поінформованості дитини про походження свого імені, поінформованості дитини щодо своєї статі, віку, національності; ідентифікація дитиною відстані між місцем народження і проживання; з ким з кривних родичів дитина підтримує контакти; спогади прийомної дитини про першу зустріч з прийомними батьками; улюблене заняття на час опитування; соціальні контакти (друзі, значущі особи); уявлення про себе у майбутньому. Також було використано стандартизовані методики: «Хто Я» (М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Румянцевої), тест «Рене-Жиля», тест самооцінки Дембо-Рубінштейна в модифікації А. Прихожан; проєктивна методика «Автопортрет», «Оцінка деприваційних ризиків» (Бевз Г.М.) та експрес діагностика «Практичні проби латеральних переваг» (Н.Семаго та М.Семаго).

У роботі було використано додаткові інструменти з метою вивчення сімейного середовища, яке мало вплив на ранніх роках розвитку прийомної дитини. Оскільки прийомні діти змінюють декілька місць проживання та сімей і мають психотравмуючий досвід свого минулого, важливо було вивчити соціальну історію дитини. У ході проведення такої роботи за допомогою інтерв'ювання соціальних працівників та прийомних батьків вивчалися факти з автобіографії прийомної дитини, що можуть впливати на формування і розвиток її ідентичності, а саме: термін проживання у прийомній сім'ї (кількість років) ; характеристика кривної сім'ї, з якої походить дитина, та причини вилучення з сім'ї; кількість переміщень; час перебування в умовах ненормативних впливів (років); досвід ранньої сепарації від значущої особи; досвід переживання будь-якої з форм насильства; затримка фізичного розвитку (підтверджена відповідними медичними документами); затримка психічного розвитку (підтверджена відповідними медичними документами); наявність підтримки контактів з кривними родичами.

Дослідженням було встановлено чисельні обмеження прийомних дітей в оцінюванні реальної ситуації їхнього життя з причини їх непоінформованості щодо свого народження, походження імені, родинної, національної та гендерної належності, віросповідання тощо. Водночас було засвідчено, що актуальна ситуація соціального розвитку дитини в умовах прийомної сім'ї істотно відрізняється від тієї, в якій діти проживали раніше і були вилучені з неї із різних причин, загрозливих для життя та здоров'я. Відсутність в соціальних історіях прийомних дітей достовірної та повної інформації не дозволяють дитині в повній мірі усвідомлювати своє минуле та проводити причинно-наслідкові зв'язки в його трансляції в актуальне теперішнє і перспективне майбутнє. У соціальних ситуаціях розвитку прийомних дітей були виявлені наступні ризики для здорового формування їхньої ідентичності: зміна сім'ї згідно її складу (кількість дітей, розширеність сімейного оточення родичами тощо), зміна місцевості проживання, відсутність інформації про походження дитини (18%); рання сепарація у віці до трьох років (43%); деприваційні впливи (90% зазнали насильства, 98% мали досвід проживання у закладі в ранньому віці та 73% дітей багаторазові переміщення із втратою значущих осіб).

У результаті теоретико-практичного аналізу виокремлено сфери прояву ідентичності прийомних дітей: фізична, статево-гендерна, просторово-часова, матеріально-господарська, комунікативна, дієва та соціальна. Аналіз кореляційних зв'язків та спостереження особливостей формування уявлень про власне тіло у прийомних дітей виявили недостатню усвідомленість свого тіла при зображенні його на малюнку «Автопортрет», фізичне «Я» мало включене в процес диференціації ідентичності, процес гендерної ідентифікації відбувається через порівняння себе зі значущими дорослими та виявилась недостатня сформованість меж власного тіла у співвідношенні з простором. Виявлено, що провідною діяльністю у 88 % прийомних дітей залишається гра (яка може виступати компенсаторним механізмом для подолання деприваційних впливів).

Вагомий вплив на формування образу себе у майбутньому для прийомних дітей має фактор множинності дорослих у їхньому житті (кривні батьки, соціальні працівники, лікарі чи вихователі у закладі, прийомні батьки, психолог тощо), що заважає сконцентруватися на значущій фігурі, яка є орієнтиром для наслідування та формування перспективного «Я».

У дітей в прийомній сім'ї відмічаються тенденції до хаотичності, низький рівень здатності до усвідомлення реальних соціальних змін, що може бути пояснено також відсутністю в досвіді прийомних дітей значущого дорослого, здатного інтегрувати емоційний та когнітивний досвід дитини на початкових етапах її життя.

Доведено, що відсутність доступності інформації дитини про її походження, національність, а також надання їй більшого простору для самостійних дій, чому сприяє проживання дитини в прийомній сім'ї сільської місцевості, має вплив на процеси диференціації ($U = 77,5$; $p = 0,009$), а також на кількість ідентифікацій відповідно до своєї статі ($U = 117$; $p = 0,012$), формування уявлень про своє тіло (фізичне Я, $U = 99$; $p = 0,032$) та опанування різними вміннями і навичками (діяльнісне Я, $U = 100,5$; $p = 0,048$). (U – критерій Манна–Уїтні, p – критерій значущості).

Таблиця 1

Значущі кореляції процесу розвитку ідентичності прийомних дітей та дітей контрольної вибірки

Показники	Прийомні діти	Діти контрольної вибірки	U	p
Диференціація ідентичності	5,29	6,75	1562	0,01
Соціальне Я	1,55	2,48	1606,5	0,003
Рефлексивне Я	0,74	1,03	1490,5	0,028
Згадування про кривну матір	0,37	6,79	2106,5	0,0
Згадування про кривного батька	0,76	4,4	1977	0,0
Згадування про кривну бабусю	0,46	1,42	1664,5	0,0
Згадування про кривного дідуся	0,22	1,17	1658,5	0,0
Згадування про друзів, однолітків	0,98	2,4	1617,5	0,0
Кількість загальних згадувань про кривну сім'ю	1,12	11,19	2086,5	0,0
Негативні ознаки на малюнку «Автопортрет»	2,45	1,85	971,5	0,072

Описані процеси отримали статистично значуще підтвердження їх впливу на різні аспекти процесу розвитку ідентичності прийомної дитини, зокрема її видів, що представлено через позицію «Я» на рівні значущості $p = 0,05$ (соціальне і рефлексивне), а також здатності до диференціації, яка у прийомних дітей отримала статистично значущо нижчі показники (5,29) ніж у дітей контрольної групи (6,75) на рівні $p = 0,01$. Крім того важливим у прийомних дітей виявився показник емоційної

значущості кривних батьків, що у порівнянні з контрольною вибіркою має значно нижчий рівень (таблиця 1). Натомість інші методики підтверджують високий рівень значущості прийомних батьків як таких, що забезпечують потреби прийомної дитини і створюють нові емоційно значущі контакти на засадах здорового сімейного середовища.

Дослідження виявило нові можливості для використання проективної методики «Автопортрет» у роботі з вивченням розвитку ідентичності прийомної дитини. Дана методика виявилася такою, що може вказувати на посилення процесів диференціації, виступаючи індикаторами диференційованості ідентичності, а саме: місце на аркуші, наявність волосся на голові ($U = 13,5$; $p = 0,038$) та пальців, намальованих у природний спосіб ($U = 27$; $p = 0,075$). Розташування малюнка у верхній частині аркуша може вказувати на більш високий рівень диференціації і розвинуте «комунікативне Я» ($U = 18,5$; $p = 0,009$). Водночас дослідженням ще раз підтверджено, що індикатором відчуття захищеності і комфорту може бути зниження сили натиску олівця на аркуш паперу ($r = -0,54$; $p < 0.001$). Дані результати можуть свідчити, про те, що розвиток ідентичності можливий за умов успішного проходження дитиною адаптації у прийомній сім'ї.

Отримані в результаті факторного аналізу дані підтверджують негативний вплив розриву емоційно-значущих зв'язків дитини на процеси розвитку її ідентичності (таблиця 2).

Таблиця 2

Вплив розриву емоційно-значущих зв'язків дитини та процеси розвитку ідентичності

Досвід ранньої сепарації	Відсутня	присутня	U	p
- диференціація ідентичності	5,96	4,14	245	0,02
Кількість переміщень	два	більше 2-х	U	p
- диференціація ідентичності	5,75	4	202	0,04
- рефлексивне Я	0,1	0,96	199,5	0,026

У випадку наявності досвіду ранньої сепарації та значної кількості переміщень прийомної дитини у заклад, притулок, лікарню чи іншу тимчасову форму влаштування, спостерігається зниження розвитку процесів диференціації. Проте виявлено підвищення показника рефлексивності як компенсаторного механізму.

Таким чином можна сказати, що зміни в актуальній ситуації розвитку дитини пов'язані із змінами в процесах формування ідентичності дитини. Такими перемінами можуть бути сепараційні переміщення, доступність дитини до інформації про свою належність, зокрема щодо національності. Водночас відхилення у психофізіологічному розвитку дитини та особливості розвитку, пов'язані із статтю, можуть ускладнювати цей процес. Зміни соціальної ситуації розвитку дитини, що пов'язані із переміщенням та зміною місця проживання несуть в собі конфліктну складову посилюючої дії.

Сім'я, з якої походить прийомна дитина, навіть після її переміщення

залишається у колі реального чи бажаного близького оточення, проте 39% дітей зазначають, що не хотіли би спілкуватися з кривими родичами, ідентифікуючи себе натомість з прийомними батьками, фактично визначаючи її відправною межею для побудови своєї ідентичності.

Дослідження виявило, що стосунки у прийомній сім'ї сприймаються прийомною дитиною як складні, незрозумілі та хаосні, у порівнянні з минулими стосунками у кривній сім'ї, тому вона прагне спростити їх до діадних, або привести до попередньої звичної для неї системи. При відсутності інтегруючої ролі значущого дорослого та за умов виявленого низького рівня усвідомленості власної історії це створює блокуючий вплив на здатність дитини до опанування всієї складності соціальних зв'язків ще на етапі первинної соціалізації в сім'ї, тим самим обмежуючи здатність до формування її ідентичності.

У третьому розділі дисертації **«Психологічне забезпечення підтримки розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї»** реалізовано науково-пошукову діяльність, що надала можливість змодельовати вивчення процесу розвитку ідентичності у дитини в умовах прийомної сім'ї; розкрити динаміку його розвитку в процесі надання спрямовуючих впливів та здійснити аналіз практик психологічної підтримки формування цього новоутворення у прийомної дитини в період дошкільного та шкільного віку.

Теоретичним підґрунтям для проведення корегувально розвивальної роботи з метою розвитку ідентичності прийомної дитини було визначено сімейний системний підхід (Т. Яблонська), концепцію розбудови інтерсуб'єктного простору та взємостосунків (Х. Кохут, Ж. Лакан, О. Романчук). Розроблена на основі зазначених підходів динамічна модель корегувального впливу на розвиток ідентичності прийомної дитини базується на теоретично обґрунтованих та емпірично встановлених закономірностях розвитку ідентичності дитини в умовах нормативних впливів, де особа значущого дорослого виконує роль транслятора образу дитини згідно етапів її вікового розвитку та допомагає дитині сформувати образ себе, створюючи простір, в якому формується прихильність та емпатія. Важливим у цьому процесі є роль психолога, який може надати необхідну допомогу прийомним батькам стосовно розуміння емоційно-поведінкових реакції прийомної дитини, власних реакцій прийомних батьків на ті чи інші травмуючі фактори з історії життя дитини, проєкції та переживання, а також відрефлексувати їх. У роботі з дитиною роль психолога полягає у створенні терапевтичного простору, де прийомна дитина матиме можливість отримати прийняття минулого досвіду, а також отримати новий досвід стабільних та довірливих стосунків (див. рис. 1).

Модель розкриває, що система впливів може бути реалізована методом психологічного супроводу дітей в умовах прийомної сім'ї, де опосередковані та безпосередні форми психологічного втручання у процес розвитку ідентичності дитини мають бути взаємоузгодженими та взаємодоповнюючими.

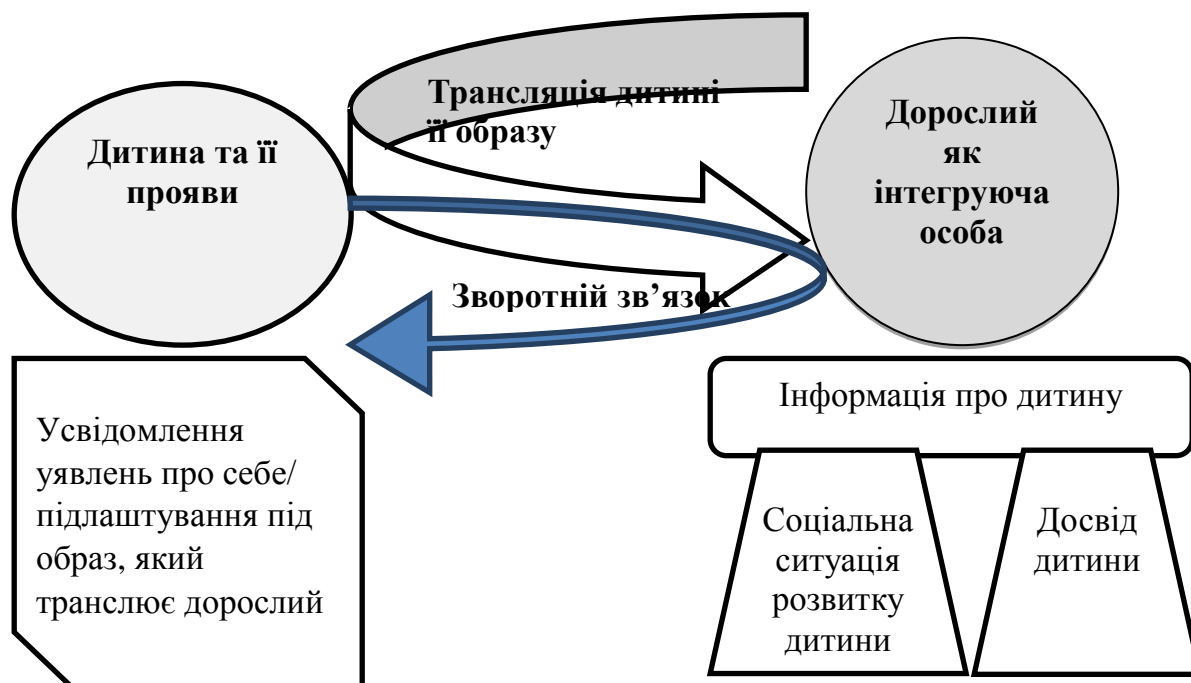

Рис. 1 Динамічна модель корегувального впливу на розвиток ідентичності прийомної дитини

Доведено важливість комплексного підходу до процесу корегувально-розвивальної роботи з розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї як такого, що складається з трьох рівнів: узгодження психологічної роботи з нормативною базою в межах здійснення соціального супроводу, куди було включено психологічний супровід прийомних батьків та прийомної дитини; проведення навчання для соціальних працівників та психологів з метою інформування їх про особливості розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї; безпосередня робота з прийомними батьками та прийомними дітьми в межах психотерапевтичного простору.

Для навчання прийомних батьків було використано «Програму навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу», затверджену наказом Міністерства сім'ї, молоді та спорту № 79 від 14.01.2011 року. Програма включає модуль з питань розвитку ідентичності прийомної дитини, розроблений у процесі дослідження. Предметом обговорення у ході опрацювання модуля є питання самого процесу формування ідентичності у дитини в умовах прийомної сім'ї і стосується наступного: поняття ідентичності та її значення у нашому житті; яким чином історія дитини впливає на відчуття власного «Я»; розвиток ідентичності дитини на кожному з вікових етапів (від народження до підліткового віку); роль прийомних батьків, батьків-вихователів у формуванні, розвитку та збереженні ідентичності прийомної дитини, методики роботи з дітьми, які виховуються у сімейних формах виховання, по складанню їх ідентичності (сімейний колаж, казка, книга життя, сімейне дерево тощо). Кількість годин

проведення даного тренінгового модуля – 6 годин (для прийомних батьків) та 12 годин для психологів, оскільки доповнюється засвоєнням принципів роботи та діагностичного інструментарію по вивченню ідентичності прийомної дитини.

У розділі запропоновано та експериментально перевірено ефективність наступних етапів здійснення психологічного супроводу прийомної дитини:

- проведення діагностики ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї та аналізу отриманих даних, орієнтуючись на запропоновані показники нормативного розвитку;
- збір та аналіз інформації щодо минулого дитини на основі соціальної історії з метою виявлення ризиків впливу на розвиток ідентичності;
- збір та аналіз інформації від прийомних батьків щодо їх ставлення до родини походження прийомної дитини, прояснення уявлень батьків про дитину і можливий вплив минулого на неї;
- проведення консультативної роботи з прийомними батьками щодо: впливів ненормативних умов проживання на процеси ідентифікації та загальний розвиток дитини; міфів, страхів, впливу минулого досвіду дитини на її взаємостосунки у кривній та прийомній сім'ї; опанування методик роботи з історією дитини як способу рефлексії та інтегрування його у теперішній досвід;
- здійснення моніторингу динаміки розвитку ідентичності дитини протягом всього періоду проживання у прийомній сім'ї на основі розроблених критеріїв.

Здійснено аналіз і описано роботу з прийомними дітьми та прийомними батьками в рамках як терапевтичного простору, так і консультування. Аналіз результатів довів необхідність довготривалого психологічного супроводу прийомної сім'ї, підтвердив важливість залучення прийомних батьків до процесу терапевтичної роботи з прийомною дитиною, оскільки у таких випадках роботи розвиток ідентичності дитини більш сталий та поступовий, а також виявив, що при безпосередній психотерапевтичній роботі з прийомною дитиною можливі стрибкоподібні зміни та регрес як у поведінці, так і у емоційних переживаннях дитини. Досвід показав, що чим складніший ступінь травматизації дитини, тим більше часу на психотерапевтичну роботу з нею потрібно, а постійний регрес на більш ранні стадії розвитку дитини потребує додаткового роз'яснення та розуміння.

Ефективність програми корегувально-розвивальної роботи було оцінено на трьох рівнях: оцінка навчання в рамках тренінгових модулів для психологів та соціальних працівників (анкетування та зворотній зв'язок від фахівців, що супроводжують прийомні сім'ї); оцінка навчання в рамках тренінгових модулів для прийомних батьків; здійснення порівняльного аналізу розвитку ідентичності прийомних дітей до корегувально-розвивальної роботи та після неї. За результатами опитування учасників тренінгових модулів з навчання для прийомних батьків 86% учасників зазначили про використання у повсякденному житті отриманих знань та методів роботи з прийомною дитиною з метою розвитку її ідентичності. Прийомні батьки відмітили позитивні зміни як у взаємостосунках з дитиною, так і у її поведінці та розвитку. В результаті вихідного анкетування та подальшого

моніторингу роботи психологів і соціальних працівників проведене навчання було відмічено спеціалістами як важливе для використання методів діагностики особистісних характеристик прийомної дитини, структурування методик щодо вивчення розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї, а також корисність та практичність запропонованих методів роботи щодо інтегрування минулого досвіду дитини в теперішні взаєностосунки у прийомній сім'ї.

Результати роботи підтвердили важливість залучення прийомних батьків до процесу корегувально-розвивальної роботи з прийомною дитиною. Їхня безперервна включеність у процеси особистісного розвитку дитини та трансляцію їй позитивного образу надає дитині можливість формувати власне «Я», відновлювати відчуття власної тотожності як основи творчого розвитку її особистості. Дослідження підтвердило необхідність працювати саме з уявленням прийомних батьків щодо розуміння процесів розвитку дітей в нормативних та ненормативних умовах, а також у необхідності допомоги прийомним батькам в оволодінні екологією інформування дитини про її минуле. Безперервна включеність батьків у процеси розвитку дитини та трансляцію її образу дозволяє дитині формувати власне «Я» навіть після зміни соціальної ситуації розвитку. У разі, якщо значущий дорослий залишається тим, хто може інтегрувати минуле дитини у її образ без приписування ймовірних ознак, стереотипів та власних страхів, прийомна дитина може продовжувати розвиток власної ідентичності. У разі, якщо дорослий транслює образ дитини не на основі реальних фактів, а на основі спотворених уявлень та міфів щодо впливу кривих родичів, генетики, не розуміючи при цьому зв'язків між деприваційною ситуацією розвитку і можливими проявами у поведінці, то прийомна дитина отримує негативний образ себе. У практиці дане явище призводить до відмови від виховання прийомної дитини та її повернення до закладу (зняття опіки, розусиновлення тощо). Дослідження підтвердило необхідність працювати саме з уявленням прийомних батьків щодо розуміння процесів розвитку дітей в нормативних та ненормативних умовах, а також необхідність допомоги батькам в оволодінні методиками надання інформації дитині про її минуле (травматичні події, причини вилучення з кривної сім'ї, опрацювання спогадів тощо).

ВИСНОВКИ

1. Ідентичність – це інтегрована динамічна система уявлень особистості про себе, яка виникає шляхом вдалого синтезу визначень індивіда значущими іншими протягом дитинства та поступово об'єднує конституційні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисти, успішні сублімації й постійні ролі. Ідентичність, що виступає психологічним ядром особистості, включає в себе як свідомі, так і неусвідомлювані компоненти, має складну внутрішню структуру і проявляється в різних сферах життєдіяльності.

Ризиками у розвитку ідентичності дитини, якими є ізоляція, деприваційна ситуація, дисконтентуальний характер виховання, відмова батьків від дитини, явище сирітства, різні види насильства (нехтування потребами дитини, психічне, фізичне,

сексуальне, економічне). За результатом впливів зазначених умов визначено ряд психічних явищ, які створюють ризики для формування ідентичності у дитячому віці (порушена прихильність як новоутворення немовлячого віку дитини, психічні травми, втрати та переживання горя, депривації, рання сепарація, дисоціація). Виокремлено та згруповано показники розвитку ідентичності дитини з народження до підліткового віку, які можуть слугувати орієнтиром для проявів ідентичності дитини у різних сферах життя.

2. Методики емпіричного дослідження розвитку ідентичності прийомних дітей ґрунтуються на визначених нормативних показниках розвитку ідентичності дитини та окрім стандартизованих повинні включати додаткові, які будуть враховувати попередній досвід минулого прийомної дитини, а саме: інформацію про дитину щодо несприятливих умов її розвитку, про сім'ю її походження, причини вилучення з сім'ї та існування деприваційних чинників, а також їх вплив на здоров'я і поведінку; інформацію щодо сприйняття прийомними батьками як такими, що виконують значущу функцію у формуванні ідентичності прийомної дитини, її минулого психотравмуючого досвіду.

3. Підтверджено спрямовуючу функцію прийомної сім'ї для розвитку ідентичності прийомних дітей, особливо актуальну у ранньому та дошкільному віці. Як особливості розвитку ідентичності дітей в умовах прийомної сім'ї виявлено порушення у сприйманні наступних показників: національність, належність, територія проживання і розуміння власних меж фізичного «Я», знижений рівень розвитку дитини проявляється у відставанні формування провідної діяльності, а також у наявності посиленних тенденцій до хаотичності, у низькій здатності до усвідомлення реальних соціальних змін тощо.

4. Доведено, що розвиток ідентичності дітей в середовищі прийомної сім'ї не суперечить показникам нормативного розвитку. Розширено розуміння процесів розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї, що супроводжуються компенсаторними механізмами, набуттям емоційної стабільності, інтелектуальним розвитком та тенденціями до формування цілісного сприйняття власного життя у прийомних дітей як важливих умов формування ідентичності.

5. Модель розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї визначає, що ідентичність дитини має сфери прояву та види, які при дотриманні умов розвитку можна відстежити за запропонованим у роботі діагностичним інструментарієм вивчення розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї. Дорослий, при трансляції дитині її образу, використовує інформацію про дитину щодо її минулої ситуації розвитку та попереднього досвіду. У взаємодії з дорослим дитина спирається на усвідомлення себе та попередній життєвий досвід контакту зі значущою особою.

6. Комплексна корегувально-розвивальна програма розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї може здійснюватися у три етапи: включення психолога у нормативні межі супроводу прийомної сім'ї для роботи з прийомною дитиною та прийомними батьками; консультування прийомних батьків щодо

особливостей розвитку ідентичності прийомних дітей та методів роботи з ними по відновленню цілісного сприйняття власного життєвого досвіду прийомної дитини, інтегрування життєвих подій та з метою зменшення емоційних переживань щодо минулого прийомної дитини; проведення психологом роботи безпосередньо з дитиною з використанням різноманітних психотерапевтичних концепцій, спрямованих на подолання наслідків посттравматичних розладів у разі високого ступеня травмованості та дериваційних впливів.

Перспективи подальшої роботи вбачаємо у проведенні досліджень щодо впливів на особистісний розвиток прийомних дітей власного досвіду прийомних батьків та їх самоусвідомлення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Бондаренко Т. Феномен ідентичності та індикатори її формування у дитячому віці / Т. Бондаренко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за заг. ред. С. Д. Максименка. – 2010. — Т. XII, част.1 — С. 56 – 63.
2. Бондаренко Т. Вплив значущих ідентифікацій на розвиток ідентичності прийомної дитини / Т. Бондаренко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за заг. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2012. — Т. I. — Вип. 35. — С. 122–125.
3. Бондаренко Т. Ризики у формування ідентичності дитини в процесі її вікового розвитку / Т. Бондаренко // Правничий вісник Університету «Крок» - Вищий навчальний заклад (Університет економіки та права «Крок»). – Вип.12. – К., 2012. – С. 115-121.
4. Демірджі Т. Аналіз психологічної діяльності з розвитку ідентичності дитини в умовах замінної сім'ї / Освіта та розвиток обдарованої особистості: науково-методичний журнал. №4(47)/04/2016. – К., 2016. – С. 41-45.
5. Demirci T. Percepcja rodzinnych relacji jako czynnik kształtowania się tożsamości w rodzinach zastępczych / T. Demirci // Roczniki Teologiczne Tom LXII, zeszyt 10 – 2015 – P. 5–18.
6. Демірджі Т.В. Розвиток ідентичності прийомної дитини: практика психологічної допомоги / Т.В. Демірджі // Science and Education a New Dimension. Philology, IV(20), Issue: 85, 2016. – P. 102-106.
7. Бондаренко Т. Психологічні засади збереження здорової ідентичності дітей у прийомній сім'ї та дитячому будинку сімейного типу / Т. Бондаренко // Соціальна робота в Україні: теорія і практика 2009. 4 – С. 113-116.
8. Бондаренко Т. Вплив значущих ідентифікацій на розвиток ідентичності прийомної дитини / Наука і освіта: науково-практичний журнал Південного Наукового Центру НАПН України. — 2012. — № 10. — С. 38–42.
9. Бондаренко Т. Вплив сімейного середовища на розвиток ідентичності дитини / Т. Бондаренко // Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської

взаємодії: матеріали Всеукраїнської науково практичної конференції. – К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012. – С.37-40.

10. Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів: навчально-методичний посібник / Авт. кол.: Т. В. Бондаренко, А. А. Гришко, Т. В. Журавель, І. Д. Зверева та ін. / За заг. ред. І. Д. Зверєвої – К.: [б.в.], 2011 – 760 с. (С.180 - 192).

АНОТАЦІЇ

Демірджі Т.В. Розвиток ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2016.

Дисертацію присвячено вивченню розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї, а також ризиків для її формування в ситуації ненормативних впливів. Досліджено особливості механізмів самоусвідомлення прийомних дітей в результаті зміни сімейного середовища. Виокремлено показники нормативного розвитку ідентичності у дитячому віці (від народження до 12 років), описано ризики у розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї, а також виявлено психологічні умови для оптимального розвитку ідентичності прийомної дитини.

У роботі обґрунтовано важливість значущого дорослого, який є інтегруючою особою для опрацювання минулого життєвого досвіду прийомної дитини. Доведено, що розвиток ідентичності прийомних дітей не суперечить показникам нормативного розвитку, однак може мати інші напрями становлення та поведінкові прояви. Дані особливості пов'язані з психологічними травмами, які прийомна дитина отримала у попередньому сімейному оточенні.

У дисертації представлено інструментарій для комплексної діагностики розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї з урахуванням особливостей їх функціонування та минулого досвіду прийомної дитини; подано аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей ідентичності прийомної дитини від 4 до 12 років. Розроблено та апробовано комплексну корегувально-розвивальну програму розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї, яка ґрунтується на поєднанні психотерапевтичної роботи безпосередньо з прийомною дитиною та консультативного супроводу прийомних батьків з метою опанування ними методів розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї.

Ключові слова: ідентичність, прийомна сім'я, прийомна дитина, розвиток ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї, психологічний супровід прийомної сім'ї.

Демирджи Т.В. Развитие идентичности ребёнка в условиях приёмной семьи. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по

специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2016.

Диссертация посвящена изучению развития идентичности ребёнка в условиях приёмной семьи, а также рисков для её формирования в ситуации ненормативных влияний. Исследованы особенности механизмов самоосознания приёмных детей в результате изменения семейного окружения. Выделены показатели нормативного развития идентичности в детском возрасте (от рождения до 12 лет), описаны риски в развитии идентичности ребёнка в условиях приёмной семьи, а также выявлены психологические условия для оптимального развития идентичности приёмного ребёнка.

В работе обоснована важность значимого взрослого, который является интегрирующей фигурой для переработки прошлого жизненного опыта приёмного ребёнка. Доказано, что развитие идентичности приёмных детей не противоречит показателям нормативного развития, однако может иметь другие направления становления и поведенческие проявления. Данные особенности связаны с психологическими травмами, которые приёмный ребёнок получил в предыдущем семейном окружении.

В диссертации представлен инструментарий для комплексной диагностики развития идентичности ребёнка в условиях приёмной семьи с учётом особенностей её функционирования и прошлого опыта приёмного ребёнка, подан анализ результатов эмпирического исследования особенностей идентичности приёмного ребёнка от 4 до 12 лет. Исследование показало значительные ограничения в восприятии приёмными детьми реальной ситуации их жизни относительно информированности об их рождении, происхождении их имени, семейной и национальной принадлежности, вероисповедания и др. Одновременно было подтверждено негативное влияние отсутствия в автобиографических историях приёмных детей достоверной и полной информации, что не позволяет приёмному ребёнку в полной мере осознать своё прошлое и установить причинно-следственные связи в процессе его трансляции в актуальное нынешнее и перспективное будущее.

Разработана и апробирована комплексная коррекционно-развивающая программа развития идентичности ребёнка в условиях приёмной семьи, которая основана на объединении психотерапевтической работы непосредственно с приёмным ребёнком и консультационного сопровождения приёмных родителей с целью овладения ими методами развития идентичности ребёнка в условиях приёмной семьи. Экспериментально провернена эффективность предложенных в диссертации этапов психологического сопровождения приёмного ребёнка, таких как: проведение диагностики идентичности приёмного ребёнка в условиях приёмной семьи и анализа полученных данных, ориентируясь на показатели нормативного развития; сбор и анализ информации о прошлом ребёнка на основе социальной истории с целью выявления рисков влияния на развитие идентичности; сбор и анализ информации от приёмных родителей об их отношении к семье происхождения приёмного ребёнка, прояснения представлений приёмных родителей

о приёмном ребенке и мифов о возможном влиянии его прошлого на его будущее; проведение консультационной работы с приёмными родителями о влиянии ненормативных условий проживания на процессы идентификации и общее развитие ребёнка, целесообразность поддержания взаимоотношений с кровными родственниками, освоение методик работы с историей жизни приёмного ребёнка как способа рефлексии и интеграции ее в нынешний опыт; проведение мониторинга динамики развития идентичности приёмного ребёнка на протяжении всего периода проживания в приёмной семье на основании разработанных критериев.

Ключевые слова: идентичность, приёмная семья, приёмный ребёнок, развитие идентичности приёмного ребёнка в условиях приёмной семьи, психологическое сопровождение приёмной семьи.

Demirci T. V. Development of child's identity in the conditions of foster family. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of science in Psychology, specialty – 19.0.07 – Pedagogical and Age psychology. Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2016.

Dissertation is devoted to the study of child's identity development in the conditions of foster family, and the risks for its formation in the situation of substandard influences. The features of the foster children self-awareness mechanisms as a result of family environment changing are researched. The indicators of identity standard development in childhood (from the birth up to 12 years) are distinguished, the risks concerning the child's identity development in the conditions of foster family are described, and the psychological conditions for the foster child's identity optimal development are detected.

In the work an importance of significant adult is grounded, which is an integrating person for the foster child's previous life experience processing. It is proved, that the foster children identity development does not contradict with standard development indicators, but may have other setting's directions and behavior displays. These features are connected with psychological traumas, which foster child has got in the previous family environment.

In the dissertation the set of instruments is presented for the child's identity development in the conditions of foster family with the consideration of their functioning features and foster child's previous experience; the analysis of the empiric research results of the foster child's from 4 to 12 ages identity features is given. The complex adjusting-developmental program for the child's identity development in the foster family conditions is devised and approved. This program is grounded on the combination of psychotherapeutic work with a child and foster parents' consultative support with the purpose of their mastering the methods of child's identity development in the conditions of foster family.

Key words: identity, foster family, foster child, child's identity development in the conditions of foster family, psychological support of a foster family.